

Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi

*Elşad Abışov*¹

XÜLASƏ

Məqalədə köməkçi nitq hissələrinin təsnifi məsələləri araşdırılır. Tədqiqat işində müstəqil leksik mənası olmayan yardımçı sözlərin bölgüsü ilə bağlı ümumiləşdirmələr nəzərdən keçirildikdən sonra nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik) əsasında köməkçi nitq hissələrinə daxil edilən söz qruplarının funksiyalarına uyğun olaraq daxili təsnifatı aparılır. Bölgü prosesində köməkçi nitq hissələri sözlər və birləşmələr arasında əlaqə yaradan (qoşma, bağlayıcı), cümlədə fikrə münasibət bildirən (ədat, modal sözlər), emosionallıq ifadə edən (nida), obrazlılıq yaradan (təqlidi sözlər) və qeyri-müəyyənlik bildirən (imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər) nitq hissələri adı altında müxtəlif funksional qruplara ayrılır. Məqalədə yardımçı söz növlərinin vəzifəsinə görə sistemləşdirilməsi ilə yanaşı, mənşəcə bölgüsü də təqdim edilir. Məlum olduğu kimi, köməkçi nitq hissələri tarixən əsas nitq hissələrinin bir qisminin lüğəvi mənasını itirməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu baxımdan onlar iki qrupa bölünür:

a) əsas nitq hissələrindən törəyənlər (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər);

b) mənşəcə əsas nitq hissələri ilə əlaqəsi olmayanlar (imperativ sözlər, nidalar, ritmik sözlər, təqlidi sözlər və uşaq sözləri).

AÇAR SÖZLƏR

qrammatika, nitq hissələri, qrammatik məna, nida, universal hadisə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 18.11.2025

Qəbul edilib: 11.02.2026

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan <https://orcid.org/0000-0002-5048-1872> | elsad_abisov@mail.ru

Classification of Auxiliary Parts of Speech in Contemporary Azerbaijani

*Elshad Abishov*¹

ABSTRACT

The article extensively addresses the issues related to the classification of auxiliary parts of speech. After reviewing theoretical generalizations concerning the categorization of auxiliary words, which lack independent lexical meaning, the study focuses on the principles of classifying parts of speech (lexical-semantic, morphological, and syntactic). According to their functions, auxiliary parts of speech are internally classified into several groups: those that establish relations between words and phrases (postpositions, conjunctions), those that express the speaker's attitude in a sentence (particles, modal words), those that convey emotionality (interjections), those that create imagery (onomatopoeic words), and those that express indefiniteness (imperative forms, nursery words, rhythmic words). In addition to the functional systematization of auxiliary word types, the article also presents their classification by origin. As is known, auxiliary parts of speech historically emerged as a result of the loss of lexical meaning in a group of main parts of speech. From this perspective, auxiliary parts of speech are divided into two groups: a) those derived from the main parts of speech (postpositions, conjunctions, particles, interjections); b) those that are not etymologically related to the main parts of speech (imperative words, interjections, rhythmic words, imitative words, nursery words).

KEYWORDS

grammar, part of speeches, grammatical meaning, interjection, universal phenomenon

ARTICLE HISTORY

Received: 18.11.2025

Accepted: 11.02.2026

¹ PhD in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872> | elsad_abisov@mail.ru

Giriş

Dilçilikdə nitq hissələrinin, xüsusilə də köməkçi nitq hissələrinin təsnifatı ilə bağlı müxtəlif nəzəri mülahizələr mövcuddur. Araşdırma prosesində fikir ayrılığına səbəb olan bu yanaşmalara aydınlıq gətirilməsi və problemin aradan qaldırılması mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Zəngin kateqorial əlamətlərə malik olan nitq hissələri leksik-qrammatik səciyyə daşıyan dil vahidlərini özündə birləşdirən mürəkkəb bir sistemdir. Bu sistemə daxil olan söz qrupları (nitq hissələri) antik dövrdən başlayaraq bu günə qədər uzunmüddətli inkişaf yolu keçmişdir. Təkamül prosesində nitq hissələrinin təsnifatı və sayı ilə bağlı dilçilikdə biri digərini tamamlayan, bəzən isə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən müxtəlif nəzəriyyələr meydana gəlmişdir.

Metodlar

Araşdırma prosesində müqayisəli və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Aparılan araşdırmalarda əsas nitq hissələri və onlara məxsus qrammatik kateqoriyaların mahiyyətinə aydınlıq gətirilsə də, köməkçi nitq hissələrinin bölgüsü ilə bağlı fikir müxtəlifliyi bu gün də davam etməkdədir. Bunun başlıca səbəblərindən biri köməkçi söz qruplarının dilin inkişafının nisbətən sonrakı mərhələsində təşəkkül tapması və zamanla bəzilərinin əsas nitq hissələrindən təcrid olunması ilə əlaqədardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının təhlili göstərir ki, abidənin dilində köməkçi nitq hissələrinə aid 76 söz işlənmişdir (təkrarlar nəzərə alınmaqla). Bu qrup sözlərə qoşmalar, bağlayıcılar, köməkçi adlar, ədatlar, bağlayıcı sözlər və modal sözlər daxildir (Zeynalov, 2008, s. 285; Rüstəmov, 2023, s. 46; Kazımov, 2010, s. 12).

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun bəsit olduğu ilk dövrlərdə qoşmaların vəzifəsini əsasən hal şəkilçiləri, bağlayıcıların vəzifəsini intonasiya, söz sırası, feili bağlama və feili sifətlər yerinə yetirmiş, ədatlar isə yox dərəcəsində olmuşdur (Zeynalov, 2008, s. 284; Kazımov, 2019, s. 32).

Müzakirə

Köməkçi nitq hissələrinin təsnifində çətinlik yaranan səbəblərdən biri bölgüyə dair konkret prinsipin olmaması ilə izah olunur (Təhməzov, 2007, s. 9). Z. Təhməzovun fikrincə, əsas nitq hissələrinin təsnif olunmasında istifadə olunan üç prinsipin (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik) heç biri köməkçi nitq hissələrinin qruplaşdırılmasına kömək etmir (Təhməzov, 2007, s. 10).

Doğrudur, bu prinsiplər köməkçi nitq hissələrinin bir-birindən fərqləndirilməsində mühüm rol oynamır, lakin leksik-qrammatik söz qrupu kimi onları əsas nitq hissələrindən ayıran başlıca meyar hesab olunur. F. Zeynalov köməkçi nitq hissələrinin təsnifindən bəhs edərkən həmin nitq hissələrini də qeyd olunan üç prinsip (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik) üzrə təsnif etməyin və bu qrupa daxil olan sözlərə fərdi yanaşmanın və hər birinin spesifik xüsusiyyətlərini ayrıca nəzərdən keçirməyin lazım olduğunu bildirir (Zeynalov, 2008, s. 280).

Fəlsəfi dilçilikdən qaynaqlanan bu kimi nəzəri ümumiləşdirmələr əsasında köməkçi nitq hissələrinin tərkibi zamanla saflaşmış və süni şəkildə daxil edilən sözlərdən təmizlənərək cilalanmışdır. Təhlillər göstərir ki, qrammatik səciyyə daşıyan dil vahidlərinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla köməkçi nitq hissələrinin qruplaşdırılmasını şərtləndirən konseptual baxışlar formalaşmışdır. Bu yanaşmalar kontekstində köməkçi nitq hissələrini əhatə edən bir sıra köklü problemlər həll edilsə də, onların təsnifatında müşahidə olunan fikir ayrılığı göstərir ki, bölgü prosesi hələ tam başa çatmamışdır. Belə ki, təqdim olunan bölgülərdə dildə mövcud olan yardımçı söz qrupları bəzən köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat), xüsusi (nida, təqlidi sözlər, modal sözlər), qeyri-müəyyən nitq hissələri (imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər) (Xəlilov, 2007, s. 292) və ya köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat), qeyri-müəyyən nitq hissələri (imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər, nida, təqlidi sözlər, modal sözlər) (Qurbanov, 1993, s. 107–114), bəzən isə köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat) və xüsusi (nida, modal sözlər) nitq hissələri adı altında qruplaşdırılır (Cəfərov, Abdullayev, 2004, s. 12–30).

Məlum olduğu kimi, söz və onun adlandırdığı anlayışlar sistemi arasında müəyyən məntiqi bağlılıq mövcuddur. Buna əsasən deyə bilərik ki, xüsusi nitq hissəsi ifadəsi son dərəcə ümumi və mücərrəd anlayışdır. O, eyni ad altında verilən söz qrupları (modal sözlər, nidalar və təqlidi sözlər) ilə bağlı informasiya yükü daşımır.

Onunla müqayisədə “*qeyri-müəyyən nitq hissələri*” məfumu bu qrupa daxil edilən nitq hissələrinin ən azından bir qrupunun (uşaq sözləri, ritmik sözlər, imperativ sözlər) məzmunu ilə uyğunluq təşkil edir. Lakin mahiyyət etibarilə qeyri-müəyyənlikdən uzaq olan modal sözlər, nidalar və təqlidi sözlərin şərti olaraq qeyri-müəyyən nitq hissələri adlandırılması absurddur.

Görünür, professor B. Xəlilov məhz bunu nəzərə alaraq modal sözləri, nidaları və təqlidi sözləri qeyri-müəyyən nitq hissələrinin tərkibindən çıxarıb xüsusi nitq hissələri qrupuna daxil etmişdir (Xəlilov, 2007, s. 294).

Söz qruplarının adları ilə (xüsusi nitq hissələri, qeyri-müəyyən nitq hissələri) bu qruplara daxil edilən nitq hissələrinin məzmunu arasındakı uyğunsuzluq, yəni məna və məzmun vəhdətinin pozulması onu göstərir ki, köməkçi sözlərin bu adlar altında qruplaşdırılması istər nəzəri, istərsə də məntiqi cəhətdən özünü doğrultmur.

“Xüsusi və qeyri-müəyyən” nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələri ilə əlaqəsi olmayan müstəqil söz qrupları kimi izah edilməsi isə bu kateqoriyadan olan dil vahidlərinin həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqli qrammatik xüsusiyyətlərə malik olması ilə əlaqələndirilir.

M. Hüseynzadə yamsılama (təqlidi söz) və nidaların xüsusi nitq hissələri adlandırmasının səbəbini belə izah edir: “Bunlarda həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Nida və yamsılamalar daha çox hiss və duyğuların verildiyi və ya müəyyən təbiət səslərinin, görünüşün yaranması ilə bağlı olan nitq hissələridir. Nidalar hiss-həyəcan ifadə etsələr də, əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq adlandırma funksiyasına malik deyillər. Yamsılamalar isə söz yaradıcılığında iştirak etməklə əsas nitq hissələrinə yaxın olsalar da, müəyyən təbiət səslərinin, bəzən də görünüşün təqlid olunması onlara xüsusi nitq hissəsi səciyyəsi qazandırır” (Hüseynzadə, 2007, s. 17–18).

C. Cəfərov da buna uyğun olaraq qeyd edir ki, xüsusi nitq hissələri qrupuna daxil olan sözlər leksik deyil, hissi, emosional, ekspressiv və modal münasibət bildirir, cümlə üzvü olmur, sözlər arasında əlaqə yaratmır. Həmin sözlər xüsusi intonasiya ilə deyilir (Cəfərov, 2004, s. 12).

Oxşar yanaşmaya dilçi alim A. Qurbanovun qeyri-müəyyən nitq hissələri barədə verdiyi izahda da rast gəlinir. Müəllif qeyd edir ki, nitq prosesində bəzən elə sözlər işlənir ki, onları nə leksik, nə də morfoloji cəhətdən heç bir nitq hissəsinə aid etmək mümkün deyil. Belə dil vahidlərini şərti olaraq qeyri-müəyyən nitq vahidləri adlandırmaq olar (Qurbanov, 1993, s. 114).

Tədqiqatlardan aydın olur ki, bəzi nitq hissələrinin bu və ya digər söz qrupuna (xüsusi və ya qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupuna) daxil edilməsində onların fərdi funksional xüsusiyyətləri əsas götürülmüşdür.

Qrammatik funksionallıq, yəni modal və ya hissi-emosional münasibət, təqlid etmə, çağırış bildirmə və s. ayrı-ayrı sözlərin dildə nitq hissələri üzrə qruplaşdırılmasında aparıcı mövqeyə malik olsa da, müstəqil nitq hissələri qrupunu (məsələn, xüsusi nitq hissələri qrupu, qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupu və s.) yaratmaq imkanlarına malik deyildir, çünki nitq hissələrinin təsnifində tək-cə funksionallığa əsaslanmaq mahiyyətə birtərəfli xarakter daşıyır və təsnifatın ümumi prinsiplərinə uyğun gəlmir. Nəticədə yardımçı söz qruplarında yer alan modal sözlər, təqlidi sözlər, imperativ sözlər, uşaq sözləri və ritmik sözlərin xüsusi,

yoxsa qeyri-müəyyən nitq hissələri sırasında verilməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Odur ki, bölgülərdən birində həmin nitq hissələri (modal sözlər, təqlidi sözlər və nidalar) qeyri-müəyyən nitq hissələri (Qurbanov, 1993, s. 114–116) qrupuna daxil edildiyi halda, digəri xüsusi nitq hissələri sırasına aid edilir (Xəlilov, 2007, s. 292–294). Hətta elə bölgülər də vardır ki, xüsusi nitq hissələri qrupuna sadəcə təqlidi sözlər və nidalar daxil edilir (Hüseynzadə, 2007, s. 17–18).

Nəticə

Nitq hissələri universali hadisə olub, ümumi qrammatik kateqoriya kimi bir çox dünya dillərində mövcuddur. Onların təsnifində tətbiq edilən prinsiplər universal məzmun daşımaqla müxtəlif dillərin qrammatik quruluşuna xas olan ümumi qanunauyğunluqlara əsaslanır. Bu da o deməkdir ki, nitq hissələri qrupunun sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsində yalnız bir xüsusiyyət deyil, ümumi qrammatikada bölgü üçün nəzərdə tutulan hər üç prinsip (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik) eyni vaxtda tətbiq edilməlidir.

Bu prinsiplərin tələbinə əsasən, dildə müstəqil leksik mənası olan, söz yaradıcılığında iştirak edən və sintaktik funksiya daşıyan söz və ya söz qrupları əsas, bu xüsusiyyətlərdən bir və ya bir neçəsindən məhrum olanlar isə köməkçi nitq hissələri hesab edilir.

Nitq hissələrinin bunlardan əlavə müstəqil qruplarda (xüsusi və ya qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupunda) sistemləşdirilməsi isə yuxarıda təqdim edilən bölgülərdən də görüldüyü kimi, qanunauyğunluğun pozulmasına səbəb olur. Məlumat üçün qeyd edək ki, ingilis, alman və rus dillərində də nitq hissələri bu qanunauyğunluğa müvafiq olaraq əsas və köməkçi olmaqla iki qrupa ayrılır.

Azərbaycan dili və ümumilikdə türk dillərində də müstəqil leksik mənası olmayan sözlərin ortaqlıq xüsusiyyətləri (leksik mənadan, söz yaradıcılığında iştirakdan və sintaktik vəzifədən uzaqlığı) onu deməyə əsas verir ki, müxtəlif müstəqil söz qruplarının (xüsusi və qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupunun) tərkibində verilən dil vahidlərinin hamısını bütövlükdə *köməkçi nitq hissələri* adı altında sistemləşdirmək nəzəri cəhətdən daha dəqiq elmi yanaşma hesab edilə bilər.

Funksionallığa görə bölgü vahid ad (köməkçi nitq hissələri) altında birləşdirilən köməkçi nitq hissələrinin daxilində aparılmalıdır. Köməkçi nitq hissələrini dildə yerinə yetirdiyi funksiyaya uyğun olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sözlər və birləşmələr arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissələri – qoşma və bağlayıcı.
2. Cümlədə ifadə olunan fikrə münasibət bildirən köməkçi nitq hissələri – ədat və modal sözlər.
3. Emosionallıq bildirən köməkçi nitq hissələri – nida.
4. Obrazlılıq bildirən köməkçi nitq hissələri – təqlidi sözlər.

Təqlidi sözlər söz yaradıcılığında iştirak etməsə belə, şifahi və yazılı nitqdə obrazlılıq yaradır. Məsələn: *Toplar güm-güm atır, güllələr vıyıldı ilə uçurdu* (S.Rəhimov); *Su gəlir şır-şır, dağdan gəlir sır-sır* (bayatı).

Bu xüsusiyyətə görə, təqlidi sözlər dilimizdə bəzən “onomopoetik sözlər”, “obrazlı sözlər” və s. kimi terminlərlə də işlədilir (Hacıyev, 2023, s. 447–456).

5. Qeyri-müəyyənlik bildirən köməkçi nitq hissələri – imperativ (vokativ) sözlər, ritmik sözlər və uşaq sözləri.

Qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupunun adı ilə bu qrupda yer alan nitq hissələrinin məzmunu arasında fərqlilik özünü göstərir. Belə ki, həmin nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan köməkçi sözlər yalnız qeyri-müəyyən mənaya malik deyil, həm də qeyri-müəyyənlik anlayışını ifadə edir. Buna görə də bölgünü “*qeyri-müəyyənlik bildirən köməkçi nitq hissələri*” adlandırmaq nəzəri cəhətdən daha məntiqlidir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, köməkçi nitq hissələri müstəqil mənalı sözlər olmuş, dilin keçdiyi tarixi inkişaf prosesi nəticəsində öz müstəqilliklərini qismən və ya tamamilə itirərək köməkçi vəzifə kəsb etmişlər (Zeynalov, 2008, s. 279).

N. Y. Marrın fikrincə, dilin ilkin inkişaf mərhələsində nitq hissələri mövcud olmamışdır. İnsan nitqi ümumi (monosemantik) mənalı ifadə edən və əsas etibarilə cümlə yerində işlənən sözlərdən ibarət olmuşdur. Belə cümlə halında olan sözlərdən tədricən adlar, sonra feil və digər sözlər əmələ gəlmişdir (Marr, 1936, s. 401).

Y. Seyidov bu mülahizəni davam etdirərək bildirir ki, söz formasındakı bütöv nitq vahidləri olan cümlələr inkişaf prosesində parçalanmış, hissələrə ayrılmış və bu hissələr cümlə üzvləri olmuşdur. Nitq hissələri isə həmin cümlə üzvləri qəliblərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Deməli, dildə nitq hissələrindən əvvəl cümlə üzvləri formalaşmış və ya şüurlarda nitq hissələrindən əvvəl cümlə üzvləri haqqında təsəvvür meydana gəlmişdir (Seyidov, 2000, s. 72).

U. M. Jirmunski bu barədə yazır: “Tarixi nöqteyi-nəzərdən nitq hissələri morfolojiləşmiş cümlə üzvləridir” (Zhirmunsky, 1976, s. 156).

Məlumdur ki, nitq hissələri dilin lüğət tərkibindəki bütün sözləri əhatə edir, başqa sözlə, lüğət tərkibində olan heç bir söz nitq hissələrindən kənar qalmır. Son dövrlərdə lüğət ehtiyatının zənginləşməsi və qrammatikanın inkişafı nəticəsində morfolojiləşən (əsas nitq hissələrindən törəyən) köməkçi sözlərlə yanaşı, dildə yeni qrammatik funksiya daşıyan köməkçi nitq hissələri də meydana gəlmişdir.

Bunu nəzərə alaraq köməkçi nitq hissələrini mənşəyinə (törəmə yollarına) görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Əsas nitq hissələrindən törəyən köməkçi nitq hissələri – qoşma, bağlayıcı və modal sözlər.
2. Əsas nitq hissələri ilə əlaqəsi olmayan köməkçi nitq hissələri – təqlidi sözlər, nida, ritmik sözlər, uşaq sözləri və imperativ sözlər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, C., Abdullayev, N. (2004). *Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası*.
2. Hüseynzadə, M. (2007). *Müasir Azərbaycan dili* (morfolojiya). “Şərq-Qərb”.
3. Hacıyeva, N. (2023). *Azərbaycan dilində vokativlər. Müasir Azərbaycan dili* (morfolojiya). III cild. “Elm və təhsil”.
4. Xəlilov, B. (2007). *Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası*. İki cildə, II cild. “Nurlan”.
5. Kazımov, İ. (2019). *Türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası*. II cild. “Elm”.
6. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili* (morfolojiya). “Elm və təhsil”.
7. Qurbanov, A. (1993). *Ümumi dilçilik*. İki cildə, II cild. “Maarif”.
8. Marr, N. Ya. (1936). *Izbrannye trudy* (T. 2).
9. Rüstəmov, R. (2023). *Türk dilinin morfolojiyası*. “Elm və təhsil”.
10. Seyidov, Y. (2000). *Azərbaycan dilinin qrammatikası* (morfolojiya). “Bakı Universiteti” nəşriyyatı.
11. Təhməzov, Z. (2007). *Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi*.
12. Zeynalov, F. (1968). *Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası* (fonetika, leksika, morfolojiya). I hissə.
13. Zhirmunsky, V. M. (1976). *Obshchee i germanskoe yazykoznanie*.